

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 81 (16143) ◇ 1999 чылдың ноябрь 18, четверг ◇ Ат салган шагы ◇ Садар өртээ 2 рубль. 20.10

ТР-нің Чазаанда

ЧЫЫЛДАНЫ КӨВҮДЕДИР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫ НОЯБРЬ 16-ДА БОЛУП ЭРТКЕН. ТР-НИҢ ОРАЛАКЧЫ-ПРЕЗИДЕНТИЗИ А.А.МЕЛЬНИКОВ ОНУ УДУРТУП ЭРТТИРГЕН.

“Кызыл хоорайнын чуртталга фондузунун кышкы үеде ажилдаарынга белеткелдинин дугайында” Тыва Республиканын Чазаанын 1999 чылдың октябрь 26-да хүлээп алган № 920 доктаалынын күүселдезин бир дугаарында хуралга чугаалашкан. ТР-нин Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын хөгжүдөр талазы-биле күрүне комитетинин даргазы Б.Д.Байроод дыннадыг кылган. Чазак доктаалынын күүселдезин хынаар ажилчын бөлүк Кызыл хоорайнын чуртталга фондузунун кышка каннаар белеткенгенин хынап көргөш, түнел хуралды эрттирген. Анаа чуртталга бажыңнарнын кышка белеткээнин эки деп үнелээн. Ниити чуртталга бажыңнарнын 90 хуузу беленин айткан. Чедир кылдырмаан септелгени, ажилдарын бо неделада доозар хемчеглерин ап турарын ол чугаалаан. Хоорайнын чуртталга фондузун кышка белеткээр ажилдарын чорударына көрдүнген акшаны чедир бербээнин четпес деп санаан. Чуртталга фондузунга республиканын ямыларын, ведомстволарын быжыглаар саналды ол кириген.

Кызыл хоорай чагыргазынын даргазынын хүлээлгезин күүседип турар М.С.Козлов сөс алгаш, хоорайнын чуртталга фондузун кышка белеткээринге улуг дузаны чедиргенин айткаш, өөрүп четтир-

генин илереткен. Чугаалашкан айтырыгнын түннелин А.А.Мельников үндүрүп тура, бо кыш кончук соок болур деп санап турар, ынчангаш чедир кылдырмаан ажилды дарый доозарынче кичээнгеи угландырган. Ол болгаш өске-даа кышка белеткелди хынап көөр ажилчын бөлүктү тургузар даалганы берген.

“1999 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында” ТР-нин Хоойлузунун 1999 чылдын тос айларда күүселдезинин болгаш 1999 чылдын III кварталында Тыва Республиканын Чазаанын курлавын фондузунун үделгезинин дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-нин Сан-хөө яамызынын сайыдынын бири оралакчызы Т.М.Григорьева кылган.

Тос айларда республика бюджетинин орулгалыг кезең күүседир дээш ап чоруткан хемчеглерге илеткелчи доктааган. Республика бюджетинин болунун орулгазы тос айларда 28 миллион рубль кирген азы планнын 76,2 хуузу болган. Эрткен чылдын бо үезинге денээрге, өзүлде 165,2 хуу. Планын чедир күүсетпээнинин чылдагааны болза, үндүрүг төлөкчилеринин ону төлээр шинээ чогуңдан болган. Үндүрүгүн кандыг хевирлеринге акша чедир чылдырмаанын, оң чылдагаанын илеткелчи тайыл-

бырлаан.

“1999 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында” Тыва Республиканын Хоойлузунга дүүштүр акша-хөрөңгинин бар хире-шаанын айы-биле бо чылдын тос айларда республика бюджетинин чарыгдалын ТР-нин Чазаа боттандырып келген. Тос айларда бюджетке чарыгдары-биле 557,6 миллион рубльди берген. Эрткен чылдын бо үези-биле денээрге, чарыгдал ийи катап улгаткан. Бюджет организацияларынын ажилдакчыларынын шалынын төлээри-биле 1997 чылда алган чээли дээш 94 миллион рубльди Россиянын Сан-хөө яамызы тырта берген. Республика организацияларын, албан черлерин хандырынга база янзы-бүрү хемчеглерге чарыгдары-биле 148,6 миллион рубльди бюджеттен үндүрген. Оон өске-даа кандыг чарыгдалдарын үндүргенин илеткелчи чугаалаан. Республика бюджетинин күүселдезинин үезинде бири ээлчегде бюджет адырын ажилдакчыларынын шалынын төлээринче сагышты салып келгенин айткан.

Илеткелчи болгаш санал берген республика бюджетинин күүселдезинде четпестерин илереткеш, бо чылдын төңчүзүнге чедир оларны эдип алыр дээш чүнү кылырын тодаргай чугаалааннар. Ылаңгыч үндүрүг чылдазын күштелдир хемчеглерин алырын-

че кол кичээнгеи угландырган. Чыл төңчүзүнге чедир 35 миллион рубльди үндүрүп болгаш өске-даа акшаларны республика бюджетинче кирип алыр ужурулуг. Ону боттандырынын хемчеглерин Чазак болгаш сан-хөө органнары чорудуп эгелээн. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган.

Россия Федерациязынын Президентизи Б.Н.Ельцин Ие хүнүн чылдын-на ноябрьнын сөөлгү дыштаныр хүнүнде демделгээр дугайында Чарлыкка 1998 чылдын январь 30-де ат салган. Ук Чарлыкты күүседир биле иелери алдаржыдып мактаар, алгаар, йөрээр республика байырлалын Кызылга ноябрь 26-да эрттир дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. Ону эрттир организация комитетти тургускан. Байырлалга кожууннарнын, хоорайларнын ат-алдарлыг, ажил-ишчи, хөй төлөптиг ажи-төлдү өстүрген иелери киржир.

Терроризмден когараан девискээлернин чурттакчы чоңунга ачы-дуза чедир маратону декабрь 1-де В.Көк-оол аттыг хөгжүмү театрнын эрттир дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган. Маратону белеткээрин болгаш эрттирерин ТР-нин Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү, Культура яамыларынга, ТР-нин Парлалга болгаш ин-формация талазы-биле

күрүне комитетинге, ТР-нин Чазак Аппарадын социал хөгжүлдү департаментинге дааскан. Кожууннарнын, хоорайларнын чагыргалары, организацияларын, бүдүрүлгелерин удуруткучулары, хөй-ниити организациялары, политиктиг партиялар, шимчээшкннер анаа илекейлиг киржирин доктаалда сүмелеп турар.

Республиканын чедимес амдыралдыг чурттакчы чоңунга адрестиг дуза чедир дугайында ТР-нин Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү яамызынын сайыдынын оралакчызы О.К.Дамдыннын илеткелин хуралга дыннап, чугаалашкан. Мында болза, аъш-чем аймаа, одаар чүүлдү чоңга дузалаары көрдүнүп турар. Сайгарып чугаалашкан соонда айтырыгны сонгаарлаткан.

Тыва Республиканын референдумун белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгы Чазак хуралына чугаалашкан, доктаалды хүлээп алган.

“Саян” (“Чечек”) ансамблинин тургустунганын 30 чылынга турсааткан байырлалын эрттирерин хуралга чугаалашкаш, ону демделгээри чугула деп санааш, юбилейин декабрь айда эрттирерин шийтпирлээ.

Чазак хуралына өске-даа айтырыгларны чугаалашкан, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чагыдылга - 2000

Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бири чартында “Шын” солуннун чагыдылгазы эгелээн. Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле 95 рубль. Ону тодаргайлаарга мындыг: солуннун чагыдылга өртээ 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль. Үш айда — 31 рубль 70 коп. Бир айда — 15 рубль 80 коп. Чагыдып алырынче далажыңар. Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

Шойгу КНО-га саналдыг

Ноябрь 17-де КНО-нун Чиңгине Ассамблеязынын ээлчеглиг сессиязынга РФ-тин Онза Байдалдар болгаш бойдустан айыыл-халаптарынын уржуктарын чайладыр талазы-биле яамынын сайыды Сергей Шойгу КНО-нун Онза Байдалдар талазы-биле агентствозун тургузарынын дугайында саналды иди үндүрер. Ол дугайын Россияда АКШ-тын элчини-биле кады сайыт сайгарып чугаалашкан.

“Турцияга, Колумбияга болгаш Тайваньга болгулаан сөөлгү чер шимчээшкннери бүгү чурттарнын камгалакчылар хөделишкннерин каттыштырынын онза чугула-

нын ажилын углап-баштаар кылдыр тургузуу алырында бооп турар.

“Бо санал Франциянын болгаш ГФР-нин төлээри-биле кады база сайгарып көрдүнген болгаш оларнын деткимчезин алган. Бис штаб-квартираны Москвага тургузуу алырын сүмелеп турар бис, а мээң Германияда коллегаларым ону Боннага тургузуу алырын сүмелеп турар” — деп, Сергей Шойгу дыннаткан.

Төп парлагдан.

РФ-тин Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын үшкү чыыжынын депутатынга кандигаттарга, девискээр бөлүктөрүнге “Шын” солуннун арыннарынга халас болгаш өртектиг шөл бээринин талазы-биле бо чылдың ноябрьда эрткен дугаар тыртыышкынынга хуваалганын ГРАФИГИ

Кандидат, сонгулда блогу, каттыжышкыны	Өртектиг салыры		
	халас салыры (560 см²)	хүнү (800 см²)	хүнү (320 см²)
1. Товуу Н. О.	ноябрь 18	ноябрь 25	декабрь 16
2. Салчак Г. А.	декабрь 16	ноябрь 20	декабрь 16
3. Локтионов Н. И.	ноябрь 30	ноябрь 23	декабрь 9
4. “Медведь” сонгулда блогу	ноябрь 13	декабрь 2	декабрь 16
5. РФКП “За победу” сонгулда каттыжышкыны	ноябрь 23	ноябрь 13	декабрь 7
6. “Генерал Андрей Николаевич, академик Святослав Федорович” сонгулда блогу	декабрь 2	ноябрь 18	декабрь 11
7. “Наш дом — Россия” сонгулда каттыжышкыны	декабрь 9	декабрь 4	декабрь 9

Күрдума депутатынга кандидат 3 кижиге шөл бээри-биле курлавырны арттырып каан.

Культура амыдыралы

ТР-нин Культура болгаш кино яамызы, республиканын Сергей Пюрбюканын улусчу чогаадылга төвү бо хүнүнде улусчу театрлар база анык көрүкчү театрынын аразында көрүлдери эрттирп турар. Ону эрттирп турар кол сорулгазы — республикада улусчу театрларнын кайы хире сайырап турарын тодардыры, бот-тывынгар артистерни илередип тывары, оларнын талантынын чоңга бараалгандыг үндүрери.

Чоокта чаа Эрзин кожуунун Мөрөн сумузунга мурнуу зонанын көрүлдези эрткен. Анаа Эрзин, Тес-Хем, Таңды кожууннар киришкен. Мөрөннун улусчу театрлар коллектив кымгада аштырбайн, түнел көрүлдү киржир эргени чаалап алган. Төп зонанын көрүлдези ноябрь 13-те Улусчу чогаадылга бажыңыга болган. Анаа Би-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Каа-Хем, Таңды, Чеди-Хөл кожууннар база Кызыл хоорайнын коллективтери киришкен. Анаа Кызыл хоорайнын Каа-Хемнин, Чеди-Хөлдүн анык көрүкчү театрлары (ТЮЗ) шырап белеткелдинин көргүзүп, түнел көрүлдү кирген. Тожу кожуунга жюри чедип барып, аңгы хүлээп алыр болган. Барынын зонанын ноябрь 19-та Хандагайтыга болуп эртер. Анаа Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарнын база Ак-Довурак хоорайнын бот-тывынгар артистери киржир.

Ниитизи-биле түнел көрүлдү киржирин чедип алганнарны багай эвес шанналдар манап турар: 10 тонна хөмүр-даш, даштыкыга бүдүргөн музыка аппаратуразы, театрга херек косметика (грим, парик...) дириг хойлар болгаш өске-даа өртектиг белеткер бар. Түнел көргүзүг ноябрь 26-да Кызылга болуп эртер.

УЧТ-нин клуб килдизи бо хүнүнде кожууннарнын чыл түнелдеринин отчеттарын хүлээп ап турар. Чыл төнүп турда, эки ажилдыг клубтарны тускай шанналдарже киридерин планнаан. Амгы үеде көдээ Культура бажыңнарынын ажилдакчыларынга экономиктиг кичээлдерни эрттирп турар.

Бистин корр.

ТР-нин Культура, кино болгаш туризм яамызы декабрь 24-те республиканын улусчу чогаадыл-

СТАМБУЛ. Европага айыыл чок чорук айтырын шийтпирлээр-биле Турциянын найысалы Стамбул хоорайга бөгүн эгелээр шуулган

ажылынга киржир биле РФ-тин Президентизи Б. Н. Ельцин баштаан Россиянын делегациязы дүүн унда ужуп чед берген. Анаа чугаалайыр чугула айтырыгларнын бирээзинге Чечняда дайын база кирер, ынчангаш өске чурттарнын талазындан Россиянын Чечняда политиказынга хамаарыштыр улуг ыйышкынын кылыры баш удур билдинген. Бо айтырыгга хамаарыштыр шыңгы ойтур шавышкыны бээринге Б. Ельцин баштаан делегация бээр. Бо шуулганга киржир биле АКШ-тын президентизи Б. Клинтон каш хонук бурунгаар унда чед берген, Турцияга болган аар уржуктуг

Сөөлгү шакта

чер шимчээшкнни болган черлерге барып, байдал биле танышкан. Президент Б.Н.Ельцин дүүн Турциянын президентизи Сулейман Демирел, Франциянын президентизи Жак Ширак болгаш өске-даа кижилер биле ужуражып, чугаалайышкынарны кылган.

◆ ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА. Федералдыг шериглер Чечен Республиканын ийги улуг хоорайы Гудермеси боолашкын болгаш чангыс-даа киж чидири чокка ээлеп алган. Ында чаа эрге-чагырга ажилдап эгелээн. Школа, эмнелгелерни ажыдып, чоңга чугула дузаламчыны көргүзүп турар. Гудермес—Чечнянын чаа найысалы болу бээр дугайында чугаа дырган апарган. Ында демирорук болгаш чазак харыл-

Хүндүлүг соңгукчулар!

заазы ажилдап турар.

Чечнядан дескеннерин ниити саны 206 муң киж чедкен. Оларнын хөй нуруу Ингушетияда. Кызыгаарларда эрттирилге черлери доктаамал ажилдап турар. Чурттуң өске хоорайларынче көжүп чоруп турарларнын база дескенер-биле холужуп, чаштынып турар дээрбечилернин бары илереп турар.

◆ МОСКВА. Мурнундагы ССРЭ-нин даштыкы чурттарга ниити өрези 180 млрд. рубль турган. Оон 30 млрд. рубльди үндүр бижирин чедип алыр дээш Лондонда чугаалайышкынарда киржип турар РФ-тин Сан-хөө яамызынын сайыды Михаил Касьяновтун ажылы улуг ыйыдышкынарга таваржып турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

“Россия Федерациязынын Коммунисттик партиязы” сонгулда каттыжышкыны Күрүне Думазынга сонгулдаларга бодунун сонгулда мурнунда программазынын

Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңыга
НОЯБРЬ 18-ТЕ 15 ШАКТА
ТАНЫШТЫРЫЛГАЗЫНЧЕ
силерни чалап тур.

Чуртту кризистен үндүрер, чурттакчы чоннун амыдыралын экижидер болгаш өске-даа чугула айтырыглар талазы-биле оон сорулгаларынын дугайында тодаргай-биле билеп алыр силер.

“РФКП” сонгулда каттыжышкыны.

Соңгулдаларга уткуштур

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының үшкү чыыжының Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидат

ТОВУУ НАТАЛИЯ ОЮНОВНАНЫҢ НАМДАРЫ

Товуу Наталия Оюновна Тес-Хем кожуунун Самгалдык суурга 1950 чылдың декабрь 1-де төрүттүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ-ЭРТЕМИ:

1968 чылда Кызылдың №2 ортумак школының дооскан, 1973 чылда — күрүнең Кызылда педагогика институтун дооскан. 1983 чылда партияның Новосибирскте дээди школының дооскан. 1996 чылда педагогика эртемнениң кандидаты эртем адын Москвага камгалап алган, амгы үеде — Москва хоо-

КҮШ-АЖЫЛЧЫ АМЫДРАЛЫ:

1972-1977 чылдарда Элегес ортумак школының математика башкысы, Бай-Хаак ортумак школының өөредилге эргелекчиси болуп ажалдаан. 1978-1990 чылдарда — СЭКП Каа-Хем райкомунун херээженер ортузунга ажил чорудар килдизиниң эргелекчизинге болгаш олар районун идеология талазы-биле секретарына, СЭКП обкомунун структуроуна ажалдаан. 1991-1994 чылдарда — Тыва Республиканың Кадык камгалап амызының Тывада клиниктиг иммунология төвүнүн ме-

ХӨЙ-НИИТИ АЖЫЛЫ:

1990 чылдан бээр — Тываның "Өг-бүле" ассоциациязының (Кызыл хоорай) даргазы, 1991 чылда Россияның эвээш саннгы тус чер чоунун Делегей ассоциациязының кежигүүнүгө соугуткан. 1995-1996 чылдарда — Москва хоорайда өөренип турар Тыва студентилериниң болгаш аспиранттарынның землячествозунун президенти, 1997 чылда

ӨГ-БҮЛЕ БАЙДАЛЫ:

Өөнү ээзи Хайдып Валерий Максимович 1989 чылда мөчөөн. Оолдары: Хайдып Арат Валерьевич, Москваның аныяктар институтунун аспиранты, оон-биле чергелешти Россияның тус черин эвээш саннгы чоунун Москва хоорайда информация төвүнүн директорунда ажалдап турар. Өг-бүлелиг, ийи урулуг. Хайдып Чингис Валерьевич, информация

ХООЙЛУ БОЛГАШ КОРУМ-ЧУРУМ

Хамааты ниитилелде кижи бурузу хоойлу-дурум талазы-биле киржикчи болур. Россия болза эрге-хоойлу күрүнеси дээрзин бистин чуртун Конституциянында бижип каан болгай. Ол дээрге, кижи бурузу Хоойлу мурнуна ден эргелиг дээни ол. Чамдык таварылгаларда ол принцип сагылтынмай турарын харада-биле чугаалаар апаар бис. Бичангаш кол кичээнгейни бистин ишти ки эрге-хоойлу жудулгавысты сайзы-

ЭРТЕМ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛ

Профессионал эртемни чедип алыры болгаш мергежилди бедидери Тываның хамааты бурузунуң бо хүнерде стратегтиг кол сорулгазы болур ужурулуг. Кижи бурузунуң эртем чедип алырына аргалары бар дээрзин чугаалап турарым бол. Чедимес байдалдыг өг-бүлелерин урулгарының эртем чедип алырының

АНЫЯКТАР БОЛГАШ ӨГБЕЛЕР

Мен ийи оолдуг болгаш үйнукут мен. Мээ эртенге дегнең болза, оларын бут кырынга туруп алыры дык берге дээрзин билип турар мен. Бодап көөрге, бүгү-ле чүүлдерни күрүне кылып турар ышкаш, ыччалза-даа ол моондактарын алып эртери конуг берге. Аныяк кижи акша-

березин көрүп турар мен. Бо өг-бүлелерде кайы хире талантыгы урулгар бодунун өг-бүлезиниң, бодунун суурунун, бодунун республикамызы, бодунун чоунун моон сонгаары хөгжүлдээ, сайзыралы дээш ажалдаары алып билгилерни дык чедип албай турарын билип турар мен.

тыва националдыг, дээди эртемниг, педагогика эртемнениң кандидаты. 1994-1996 чылдарда Москваның Аныяктар институтунун аспиранты. 1997-1999 чылдарда Москваның эргелеп-башкарылга күрүнесинин доктрантызы болушунан, РФ-тин Эртем болгаш технологиялар амызының Бүгү-Россия эртем-техниктиг төвүнүн девискээр болгаш национал политика талазы-биле директорунун дузалакчызына ажалдаан, а 1999 чылдан бээр — Москва хоорайның прокуратуразының эксперти.

Аныяктары болгаш өгбелери аңгы, тускай бөлүккө хамаарыштыр апаар, чүге дээрге, кижи мергежил бедидеринин, ажыла тургустунарнын, хостуг үениң айтырглары-дыр.

ӨГ-БҮЛЕ БИЗНЕСИ

Күрүнең өг-бүле политиканы күштөлдери Россияның федералдыг, девискээр болгаш муниципалитет эргечигилеринин ажил-чорудулганын кол чүүлү болур ужурулуг. Күрүнең деткимчези-биле өг-бүле быжыг ажил-агыйжы-экономика функциязы чедип ал болур, а ол — ону адын байдалдан уштунуп үнеринге, оон социал функцияларынын катап тургустуварынга дузалаар. Өг-бүле үш "китте" туттунуп турар: акша, мелерд, ажы-тол. Алыс күзөлдө

ТЫВАНЫҢ БОЛГАШ РОССИЯНЫҢ МУРНАДЫ ЧОРУДАР ЧҮҮДЕРИ БОЛГАШ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ КОЛ УГЛАНЫШКЫННАРЫ

Наталия Оюновна ТОВУУНУҢ соңгулда мурчунун программасында

ӨГ-БҮЛЕ — ниитилелдин болгаш күрүнең үдезиниң, ол дээрге, аразында харылашкык, аразында хамаарылгалыг кестектерден тургустунган чаңгыс аай болгаш бүдүн тургузушкунду бур. Канды-даа күрүнең быжыг турушту чоруу бодунун хамааржыр дээрзи тодарашкык чокка-ла билдингир. Күрүне — ол база-ла өг-бүле-дир, улустарын өг-бүлезин дир. Өг-бүлең бедик культуразы — чуртун социал-экономика чектелишиникин, политиктиг чогумчалыг чорунун, культурулуг болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдизинин үдезини, кем-херек үлгилеринин эвээжээринин кол чүүлү-дир. Өг-бүле — амыдырал-чорудулангың үзүктөл чок меха-

Өг-бүле бодунга-ла үнелиг чүүл болуп турар, делегейде чүүл болуп турарына харысалгалыг кижи ачаа тургустунуп болур. Бичангаш сагыш-сеткил, мөзү-шыннар, кижизиг чорук талазы-биле өг-бүле сайзыралды боттандыраарына идиг бээр ындыг деткишикинни күрүнең талазындан берген турар ужурулуг. Күрүнең болгаш оон органнарнын сорулгазын өг-бүле политиказын сайзыраггайдыры, оон эрге-хоойлу статусунда өг-бүлең ат-алдарын чаартып тургузары болгаш ону камгалап арттыры деп көрүп турар мен.

ТЫВАНЫҢ БОЛГАШ РОССИЯНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Бистин республикавыс дотацияда дээрзи билдингир факт-дыр. А ол кризистиг байдалдан бисти канчап уштурул? Бистин республикавыстың бот-тускайлаң болгаш бот-четчир социал-экономика единица кылдыр ону канчап чедип алыры? Бир дугаарында, бүгү-ле адырларга боттарыстың профессионал кадрларыстың белетээр, өөренир болгаш мергежилди бедидер. Билигер, арга-мергежилдер — бистин эн үнелиг кулавы-рывыс, бистин кол байлаавыс! Чаңылчаан көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни, экология туризмин, өг-бүле бизнестин, бойдук курлавырларын чогумчалыг ажалдаары, мурнакы технологияларны шингээди алыры (оон иштинде медээлер талазы-биле), республикаже даштыкы болгаш ишти ки инвестицияларны хаара тудары — девискээрин социал-экономика хөгжүлдизинге чогуур идиңи бээр апаар. Ол ажил-чорудулагдан кирген орулгаларын өг-бүле

КАДЫКШЫЛ, ИЕ БОЛГАШ АДА БОЛУРУ

Кадыкшыл — ол дээрге аарыларын чүгө чогуу эвес, а кижинин ону доландыр турар мага-бот, социал-экономика болгаш культурулуг харылаалары-биле туруш холбаалыг, чедимчелиг болуру-дир. Чүгө быжыг кадыкшылдыг кижи быжыг өг-бүле туруп шыдаар болгаш кадык туруп божуп шыдаар деп санап турар мен. Өг-бүлең кадыкшыл — ол дээрге ниитилелдин кадыкшылды-дыр. Бичангаш күрүнең кол сагыш салышкыны — эр-даа, херээжен-даа кижи бурузунуң, кадыкшылчы

САГЫШ-СЕТКИЛ БАЙДАЛЫ

Яныз-бүрү шажин-чүдүлгенин кижилери-биле бо-ла ужуражы бээр мен. Оларын бодал-көрүштерин хундүлээр мен. Бичалза-даа кижилерин боттарынын аразында дугуржуп, чугаалажып албазына дыка-ла хомулар мен. Оларын аразында бот-боттарың билишпес чоруктун моондаа туруп турар болгаш ол чорук тускай сөөк улустун аразына, национал, шажин-чүдүлгө болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле чорудуларга чедирер. Бистер бот-боттарысты билчип, өөрени бээр болгаш коммуникациянын болгаш харылашкыгынын культурулуг байдалдарына чанчыга бээривиске бүзүрел-

МЕДЭЭ

Кижини бурузу кандыг-даа уткалыг медээ алыр эргелиг. Ол медээ федералдыг эргечигилеринин органнарнын ажил-чорудулганынын даа дугайында, үнүштерден белеткээр мунуң кылырынды даа дугайында медээ болза ниитилелдин бүгү хамаатыларына билдингир болур ужурулуг. Тайгала ыш дугайы ушкан болза, ол дугайын кымга-даа чугаалайын турар бис, ону чугаалаар кижи чок. Бистин амыдыралыкта база ындыг: бодувустун берге байдалдарысты боттарысты чугаалааган шаавыста, оларын дугайын кым-даа билбес, ычангаш кым-даа

интернаттын девискээринге 6 тонна сиген өрттенген. Чанында турган түдүгже "кызыл дылдыг амырга-моосту" Балгазынын өртке удур албанын ажалдакчылары эрттирбейн барган. 15-16 дүнезиде Көк-Тей кудумчунун дугаары 2 бажынын девискээринде турар түр чуртталга бажынын дээрини өрттенген. Ноябрь 15-те Каа-Хем кожуунун Авынганды турар бажы-

Курлавырлар бар КОЛБАСА КЫЛЫР ЦЕХТИ АЖЫГЛАЛГА КИИРЕР

Улуг-Хем кожуунунуң улуг, биче ажыл-агыйлары сайгарылгалыг экономикаже кирип тура, эът, сүт бүдүрерин көвүдөдир, сайзырадыр хемчеглерни ап, чамдык түңнелдерге чедип-даа турганнар. Чижээ, "Ийи-Тал" совхоз сүттен быштак, ээжегей, саржаг кылып, хлеб быжырып, тараа соктап, суурун чурттакчыларын хандыра бержик. Хайыраканга, Арыг-Бажыга, Торгалыгга дээрбелер, хлеб быжырат черлер ажылдап эгелээп. Шагаан-Арыг хоорайга колбаса кылыр цех, сүт заводу боттарының бүдүрген продукциянын садып, биче эвес орулганы апаар турду.

Бо хүнерде байдал сыр барааннарнын өртектелдир болу берген. Ийи-Талдың аш-чем кылыр биче бүдүрүлгелерин шуут хаап каапкан. Торгалыгга дээрбе база Хайыраканда пекарня тараа чок болганындан ажалдаастаан.

Сүттен аш-чем кылыр Шагаан-Арыгның саржаг заводу "Арыг-Бажы", "Улуг-Хая" совхозтарын, арат ажил-агыйларынын болгаш хууда кижилерин бичин сүдүн сайзырадып турза-даа, Саян артындан кээп турар сүт продуктуларына садып алыкчыларың негедези улуг болганындан сайгарып чадашкан. Заводтун 1,2 тонна оодурба, 150 килограмм тыва далган ажалдаастаан. Бичежек дээрбелерге тырттырган далганнар шынар талазы-биле куду болганындан садып алыкчыларын сонуургалын чедип албаан.

Каш чыл бурунгаар тускай чагы-биле келген дээрбе комплекзин Торгалыгга тургустан. Ол ажил-агыйлар удуртукчулары үргүлчү солгур, чүве тоовас кижилер болганда, ум дээрбе ажалда-бастаан. Ам ол магадыл дээрбени канчап-ла тургаш ажылгалга кирирени амыдырал негеп келген.

Хлеб болгаш булка кылырлары-биле чоңу хандыраары ам дээрзинде чогумчалыг чоруп турар. Шагаан-Арыгга "Тараа" акционер ниитилелдин байдалы нарын-даа болза, хлеб-биле садыларын хандырып келген. Ол ышкаш кожунда чеди-сес хире биче пекарнялар ажылдап турар. "Улуг-Хая", "Ийи-Тал" совхозтарда пекарняларын тоннап каапканы хомуданчиг.

Устүнде фактыларны өөрени көргөш, Улуг-Хем кожун чагыргазы тускай доктаалды хүлээп алган. Ол суугаар мал бажын өстүренин, оорлар чорукту болдурбазынын хемчеглерин алырын арааттарга, ажил-агыйларын удуртукчуларына, шагдаа органнарнына дааскан. Чаа чылга чедир колбаса кылыр цехти ажылгалга кирирени көрдүнгөн. Ол ышкаш чээли хевирлерин ажылгап, Шагаан-Арыгның саржаг заводу апрель-май айларда катап ажылдадыр аргалар барын айткан. Бир эвес кожун чагыргазы хүлээп алган доктаалың күүселдези дээш быжыг турушту ээлеп, аар-саар айтырларже доора будула бербес болза, белеткел чок болганнар. Машина-техниказы четчир, баазы бар турбуже, колдууда чадап чоруп турар коммерсанттарга аштырып алганнар. Оон бир кол чылдаганы — кожонун

Кожонун ажил-чорудулазынын кошканындан колбаса кылыр цехти хаап каапкан. Рыноктуг экономикаже кожонун удуртукчулары кирерде кандыг-даа белеткел чок болганнар. Машина-техниказы четчир, баазы бар турбуже, колдууда чадап чоруп турар коммерсанттарга аштырып алганнар. Оон бир кол чылдаганы — кожонун

печка тургузуунуң шын эвези. Кышкы үеде болуп турар өрттерин кол чылдаганын ап көөр чүве болза, кол нуруунда одалга печкаларын, суугуларын өртке удур дүрүмге таарышса кылдыр кылганында өөскүп үнүп турар. Серемчиде хорамча чок Печкаларын байдалын көрүнер, хынаар!

Бистин көрүр.

ӨРТТЕН АРТПАС КЫЗЫЛ ДЫЛДЫГ...

Күрүнең өртке удур албан эргеледин биске дынатканы-биле алырга, ноябрь 11-15 хүнеринде республика девискээринге өртке удур албанын ажалдакчылары ниитизи-биле 17 дындадыгы алган. Оон иштинден өжүрери-биле—8, бок-сак өрттенген черлерге — 3, чазылдыг дындадыктарже — 5, меге дындадыктарже—1 үнүшкүнү кылган. Ноябрь 11-ин хүнүде Бай-

Хаак суурнун Найрал кудумчунун 28-2 бажында чурттап олурар Куулар деп хамаатының 3 тонна сигени өрттенген. Ноябрь 13-те Баян-Кол суурнун Базыр-Түлүш кудумчунун 28 дугаарлыг

Кежис-оол ЧӨРЕВЕ, Улуг-Хем кожун.

ЧЫЛДАА ЧУДЕЛ?

Ынак чордум, ырак чорууйн... Ыдык черде сен дег уруг тывылбас деп Ырда ышкаш, хөйну сөглөп, хөертепес мен. Ындыг кыстар базым санай. Эринде-даа Эндерик хөй. Ынчалзажок ышкам хорээм Ында-хаая сени сактып, дувүрксеп, Чүрээм күжүр ыстап-шылап, "Чугурукке" дөмейлежир, чылдаа чудел? Эскербес сен, Элдесинмес—оон эки. Ынак-тыр мен, ырак чорууйн... Ында-хаая бажынның чоогунга Сеткилимге сени "чуруп" дувүрксеп, Сеңээ чүгө эки чүдүлү күзөп, йөрээп Эртип чор мен, Экизи бе, багайы бе? Ом-ма-ни-пад-ме-хо!

Төрөөн дылывыс — чоргааралывыс

ОЛ ЧОКТА...

Мээң тускай эртемимне тыва дыл башкызы кижини мен. Ынчангаш тыва дылдан төрттүнүп, болараан тыва литературга шаамче аажок ынак мен. Бо үеде тыва дыл-даа, тыва литература-даа кончуг берге байдалда туруп турар, дувү чок тамынын бичиш шимчек дize, караш кыныр эрик кыдында сири-нейинип турар-даа ышкаш. Телевизорда тыва канал "Мастер" деп магазин бар деп хүнүнне орус дыл кырынга дыка үр үеде чууга-ла турар. Кайда кандыг магазиннерин турарын Кызылдын орус чоунун билбеси чок. Бүгү тыва чонга дээр болза, тывалар таптыг тайылбырлаза. "Ындыг-мындыг магазин бар, Кызылга келзинерзе кирер Сизлер!" деп тайылбырлаза. Тожу дугайында дамчыдылга ында чүгээр, харындаа эки чурттап турар орус ашакты көргүзүп каар, ол-ла. Тожу чоңу канчаар чурттап турарын чүге көргүспес чүвөл?

Американ-даа, Европанын-даа чоңу тыва хөөмөй, сыгытты аажок соңуургаар-ла чүвө-дир. А орус кижинин тыва хөөмөйни, сыгытты соңуургаар мен деп олурганын дыннаваан мен. Америкага оюн көргүзүп чоран К. Чаштын чуугаалар тура-ры-биле алырга, Москвага тыва коллектив оюн көргүзүп кээрге, 9 минута бээр турган, а Америкага чангыс К. Чашка бүдүн 45 минута берген. Хөдүн эртини биче сеткилдиг болуп, бистер-ле багай улус бис деп чорууга мындыг боор-дур. Мен бодаарымга, Тыванын Чазак тыва культурасынын кол үндезини — тыва дылче ам-даа эвээш сагыш салып турар. Кажан Тыва Республика тургустунуп турда, оон ыдык ырын чогаалды чаалап кааш, хөй чогаалчылар болгаш композиторлар массалык-биле удурланп турда-ла, 18-ки 100 чылда эн яды араттын күзөл ыры "Тооруктуг долгай" Тандымн Тыва Республиканын гимни,

йөрээл ыры кылдыр чарлааннар. Оон оригиналды бо: "Тооруктуг долгай Тандым долганымза, тодар-ла мен. Эзириктиг эр-ле Тандым, эргимзе тодар-ла мен". Гимнин чогаалчылары ырынны бо оригиналын үрээш, "то-ла чүзүп малымайны азыраза, байыр-ла мен" деп меге одурулгар кийрген. Шынында Тывада 9 чүзүп мал чок. Чүгө 7 чүзүп мал бар. Тывалар хаванын болгаш дагааны малга санавайн чораннар. Ханы бодалчык уураш-чечен чогаалчы С. Б. Пюрбю бо ырынны чаржынчынын эскерип билеш, шагда-ла манаа удур "Бистин Тыва" деп ырын чогааткан: "Саар малы алга сыммас болган дээр-дээр, сагган сүдү сава ажып долган дээр-дээр". Бүгү Тыванын чангыс үнү "Шын" солун үнмөй баарга безин Тыва Чазак улусу херекке албайн турар хевирлиг. "Шын" солунун ээлчеглиг үнерин хандырып шыдаас ышкыжал. Бөгүн Тыванын ном үндүрүр чери чангыс-даа чогаал номун үндүрүр харынок. Куп-ла куруг организация-дыр ийин. Ынчан-чүрүм Президенттен бол-

гаш Тыванын Чазактан дилээрден болза: 1. Школарга тыва дыл өөрдедигезин онза шыгдырадыр, класстар аайы-биле тыва дылдын өөрдиге номнарын шуут чаартыр. 2. Уругларын назм-хар аайы-биле болгаш тус-тус класстарга таарышкан чогаалдарны шыгызы-биле шилери, бо ажалга эртемендерден болгаш чогаалчылардан аңгыда, аргадуржулгалыг башкыларны кириштирер. 3. Школарга тыва дыл болгаш тыва литература шактарын немээрин чедип алыр. 4. Чогаалчыларга бичи-даа болза гонорарын төлээр, чүгө дize чогаалчынын чангыс-ла хлеви ол-ла болгай. 5. Тыванын Ном үндүрүр чери чыл бурдуе оода-ла 3-4 хире чечен чогаал номнарын үндүрүп турары дыка-ла күзөңгүн. Хайралыг тыва дылыны чидирип алзывыска, Енисей бажыга Тыва Республика деп күрүне-даа турбас. Ынчан биске Президент-даа, Чазак-даа херек чок алаар.

Эргеп МОНГУШ. Хоочун башкы болгаш чогаалчы.

Транспорт инспекциясында

ЧҮГҮМЕ ТОРГААЛ-БИЛЕ ЭВЕС...

Сөөлгү чылдарда ажил-чорудулгаыстың кол улганышкынарнын РФ-тин Транспорт инспекциязынын үндүрген доктаалдарына болгаш хемчеглерине дүүштүр чорудуп келдвис. Ооң-биле чергелештер республиканың Транспорт инспекциязынын ажилында улуг өскерилгелер база болуулан. Ол колдунда-ла үстүк органның айтышкынарны-биле болуп турар. Ажылывыстың кол-ла улганышкыны транспорт эдилеп турар бүүдүрүлгелерин болгаш сайгарлыкчыларнын оозалондакты болдурбазынын талазы-биле хыналданы чорудары болур.

Транспортту башкарып чоранда корум-чурум хажыдышкынары болган таварылгада, ону эдер талазы-биле тодаргай хемчеглерни республиканың транспорт инспекциязы (РТИ) ап турар. Оон ишинде 625 кижиге административтиг хемчегни оонап 81,6 муң рубльге торгаалды берген. Ол торгаалдын 64,2 муңу бо хүн-нерде төлөттинген азы 78,7 хуу бооп турган. 62 херекти суд органныңче дамчыдып берген, 79 корум-чурум үркерилерин эрге-хоойлунун аңгы-аңгы адырларынче чоруткан. Сөөлгү үеде пассажирлер аргыштырып турар автотранспортче улуг кичээгени салып турар бис. Бо чылдын бири чартынында пассажирлер аргыштырып турар 5 бүдүрүлгени, 283 сайгарлыкчыны автобустарына хыналданы чоруттувус. Оон ишинде 57 автотранспортка 67 корум-чурум хажыдышкынары илереттинген. Орук шимчээшкынин айныл чок чоруун күрүне инспекциязы болгаш Күрүнеин үндүрүр инспекциязы-биле катар орукка чоруп турган 1002 автобусту хынаан, оон 210 хажыдышкын илереттинген. Оларын 37-зи РТИ-ден лицензия албаан, 49 чолаачы пассажирлер аргыштырып турар автобустарын маршруттарына доктаамал хыналданы чорудуп турган. Маршрудун хажыткан автотранспорт протоколу тургузуп, административ-

КИЖИ ДЭЭШТИН ТЫНЫН БЕРДИН

1997 чылдын август 23 — мээң амдыралымда эн коргунчуг, бүүрүренич эвес, кижы ызы кээр хүнерин бирээзи бооп артар. Ол хүн огородка ажилдап турумда, Чаа-Хөлдүн кожуун чыгаргазын коллектив бичи уруглары-биле катар ийи автобус долу кижы бистин бажынныс чангыга доктаагаш, профэвилел организациянын шийтирин езугаар Идик-Хончуже хондур агаарларывыс бо, ам чүгө силернин өг-бүленерни алырвыс ол диштилер.

"Чеже ажилдаар сен, мээң коллективим-биле бичи чардыгып, аргы агаарга дыштанып алындыр" дээр, өөм ээзи Кара-оол Биче-оолович өөрүшкүдүү кончуг майгын, туран, аш-чем, чоорганнарны, чарылбас гармонун дэвш херек-ле чүү-хөну автобусче дамжылгай бээрге, уруувус Надя база дузалажы берди...

АВГУСТА үргүдүлүлүг чыгарсар соонда Хемчик дендин теренел, эрик кыдында теректерге чедип, шапкыны кончуг агып чыдыр. Заповедник болур бо черде гараж, чунар-бажын, аалчылар чурттаар бажын чангыга майгыны-выс тиккеш, одагалдывыс. Хан, ээт, кара муңнээ соонда 50-60 чылдарын орус, тыва ырларынга, шаандакы болгаш амгы шагын танчыларынга мөөрей чарлаан соонда, орайга чедир одагы долгандыр каткы-хөг, оюн-тоглаа үзүктөлбөз. Бүгү назыннада ойнап четтикпээ орус, тыва ырларын бо кеежэ төндүр гармония үдөптейн дээрзин, мээң уругларым ачазы кеежээни дургу ынак гармонун холдан салбайн, ойнап олурду ийин. Ол кеежэ одаг чырынгара оон кара-кара катарына онза чайыналып, оюн-башта-биле хамык улусту каттырып, хөй-биле кады ырлап-хөгөлөп органы ам-даа өйлөп-өйлөп карактарынга бо-ла чуртунуруп кээр. Сактыргала амдыралының эн сөөлгү кеежээни шак мынчаар коллективим-биле эр-тирип алың дээрзин-даа...

Эртен чайыналп турар көвүрүге чедир чаржыр бис, шаанналар шыраак болур дээрге, оодавтыс өөрүжүр, уурук-сууруктап удуп, дыштанып эгеледивис. Баштай-ла Надюша баштаан бичи уругларывысты майгыга шулгааш, чытыргылапкыш, оон боттарывыс шулгак-дөжөөвүс эдил, удуп эгеледивис. Чамдыктарывыс, ылангыя аныяк-оскен хемини суунда чайынналган сылдыстарын чарашсынп, эрик кыдынга күскү бойдуска өйелдип, удуруунга далашпааннар.

Дүнекинин 23 шак үезинде хенертен алгы эвес алгы үнген соонда, дааш-шиммээнден удуур аргажок, кулак уюк апарган. Ол болза хөйдөн аңгылангаш, үжүлээп эзиртип арага ишкеш, хүннежип чогушкан аныяктар болду. Автобус

бистин ачавыска — Донгак Кара-оол Биче-ооловичге "Россия Федерациязынын Президентизинин

№ 431 Чардын езугаар хамааты хүдэлгезин мадырлы-биле күөсеткени дээр "Маадырлыг чорук" орденни (өлген соонда) тывысканы бистин өг-бүлөвиске, ачавыстың болгаш мээң чоок кижилеримге кончуг улуг өөрүшкүнү хайырлады. Хөөрү чок-даа болза, оода оон шаанналы көрүп, ажы-төлүңү ажи-төлүңче дамчип артар болгай.

Мону бижип тура, мээң өөм ээзинин кижизинин, биче сеткилдин, шыңчы-баштак чанын, бодунун ажилына, өг-бүлө-зинге бердингенин онза-ла демделген каайн. Ол бүгү оон кандыг өг-бүлөгө өскенинден кончуг хамааржыр. Тываның алдарлы малчылары Биче-оол Маа-Шыкшевич, Дыртыныс, Мазы-Шивева Донгактарын өг-бүлөзинге Мөңгү-Тайганын Мугур-Аксы суурунга беш дугаар огу бооп, төртүттүнген. Олар хөй ажи-төлүн чажындаан күш-ажылга, бойдуска, кижиге, авазына, уран чүгүгө, буянын чорукка, чаш ажи-төлгө ынак кылдыр өстүрүп кижизиктенер.

Кара-оол Биче-оолович шериг соонда Кызылдын политехниктиг техникумунун улуттук болгаш хамааты тудуг салбырын, оон Красноярскинин көдээ ажил-агый институтун дөбөсөн. Бөдүүн тудуг-жудан Мугур-Аксынин тудуг-септелге унастогу-нун начальнигине чедир депшип ажилдааш, каш удаа шааннадып мактатырган, оон Мөңгү-Тайга кожуунун күөскөчкү комитетинин оралакчы даргазына ажилдап чоран.

ШЕРИГДЕН келгеш, мен школана чам доозуптарым билек, Тооско хойрайн эмчи институтунун бирги курстан алдыгы курска чедир маңайж, чагаалажип, удуур-дедир үдежип турганывысты, аныяк чаш аргы ынакшылывысты аптара долдур ынакшылдык чагаалары, шүлүктөрим база уругларым херечилээр. Арай деп институту дооскаш, 12 чыл ажилдап каапкыш, Ленинградтин ординатуразына өөренип чоруптарымга бе-

ОВУР-ХЕВИР

лективни дыка дузалажкан. Ол дугайын мен "Эрик баарлыг кожаларым" деп ат-биле солуннарга бижип турдум.

МЭЭН өөм ээзи чүгө чыгарганын ажилынга бердинген эвес, а өг-бүлө-зи-биле кады ажилдарына дыка ынак чоран. Ногаа өспөс, дошкун, ширин бодустуг Мөңгү-Тайгага өскен-даа болзувусса, огурег, морков, помидор, свекла, капуста, картошканы тарып, инек, хөй, өшкү, кас, дагаа, коданнарны азырап чордувус, ол ийи өгүлү-биле суген кезип, гараж, чунар-бажын тудуп, инек када-рып (улуу кээрге), эр кижини кылкыкы дег бүгү-ле ажилдарын күзөлдүрүп-биле кылдыр кижиге. Ажы-төлүңгө, ылангыя уз-узап божуп алганывыс Надюшага дендин ынак кижиге. Чамдыкта "Оолдарында, кыстарында-даа мендээ дөмей эвес, чүгө сени дөдөң" деп хомудай араак чуугаалаарымга, ол оюн-башта-биле "сен багай ажилдап турган-дыр сен" дээр мээң-биле "иймактажыр" кижиге болгай.

Бир каттап Чаа-Хөл кожуунун чыгарга даргазы Камбаз Дамчатович Биче-оол "Хөй чыл стажыг ийи ховар мергежил — лор болгаш уруглар эмчизи-дир сивер, чоң база силернин кызымаанын чуугалажып тур. Кызылга бажын алыры-биле керээ чарып алынар" деп сүмөлээрге, кол эмчи Балчыг Болат Түлүшөвич ынавайн барган. Хомудангычүвө Мөңгү-Тайгага 16 чыл ажилдааш, бажын керээ-зин чарып аар турган. Ам харын, кол өлөңгичивис, чегерикчивис, өг-бүленин эр ээзин чидирипкеш, халактап, бажым туттунуп орад-дыр мен. Мен ам безин ийи студентигин, бо чылдын бир огулун Новосибирскиже өөренер. Ам канчаар, өртемейлиги үүдөзин өртээр эвес, ба-лаар эвес, ачазынын бажын "ооруп" алган оолдарымын, кыстарымын бут кырынга тургузуп, динти-лелге амыктыг кижилер кылдыр кижизидип, ачазы ышкыш кижилерге кээргээ-чел, хумагалыг болуун дээр кызыдап мен. Харындаа алазынын соон солгаар, изин истээр ажи-төлдүг болган-дыр мен. Амдырал чегемейлиги-даа берге болза, ачавыстың чырык овуур-хевирни бистерге кезээ мөңгөде чайынап чырып чоруп болу-зун! Конучук кыска-даа болза, дыка аас-кежиктиг, мөңгө ынакшылыг чуртта-лганы кады чурттааны-выс дээр эргим эжимин (чок-даа болза) ада-иезинге, бодунга өөрүп четтиргенимин илередип, оон чырык адан бедик тудар мен. Ынчангаш, дараазында шүлүм-биле түнөп каайн.

Кижиге дэштиң бодун тынын бодовадын, Кижизинин көргүскөштин сугга бардын. Хайралыг эргим толуг оворуну Хамык чоңуң мөңгө сактып артып калды...

Изин салгап, оруун улаар, сөңээ дөмей Ийи кызың, ийстер дег оолдарың, Изиг ынак чангыс эжин, төрөөнериң Ийлер чөткөн, сени сактып, чоктап чор бис. Хемчек хемини чалгылары, Идик-Хончу Кемиле чок Карам сени карагазың! Бодап чораш, чедир кылбаан күзөлдериң Бодарадың, эчизинге чедирер бис!

Зоя ДОНГАК.

Бистиң ажылывыстың бир кол улганышкыны — автооурктарга хыналданы чорудары.

Транспорт инспекциязынын департаментиниче бодовустун саналывысты кидирди.

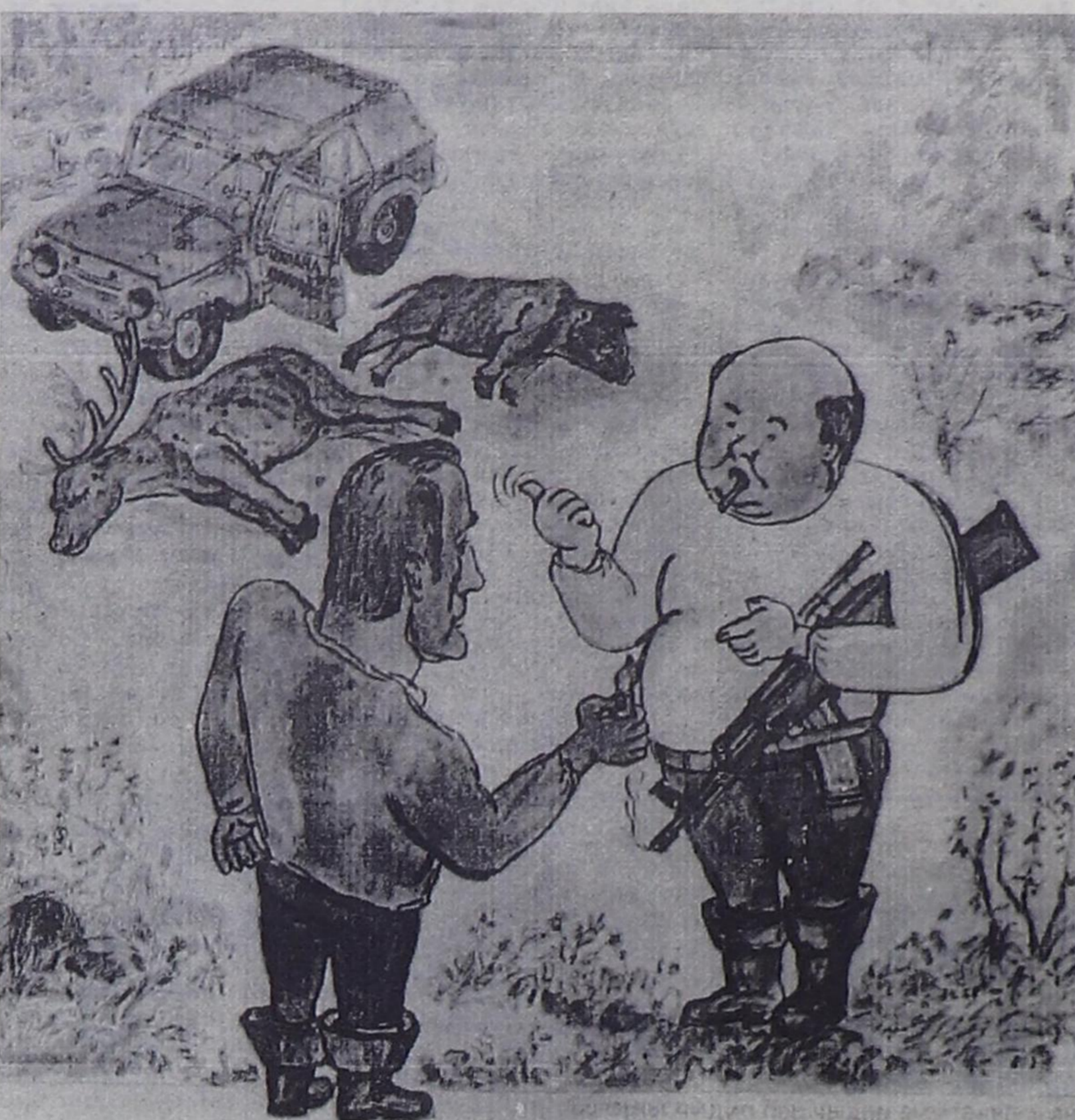
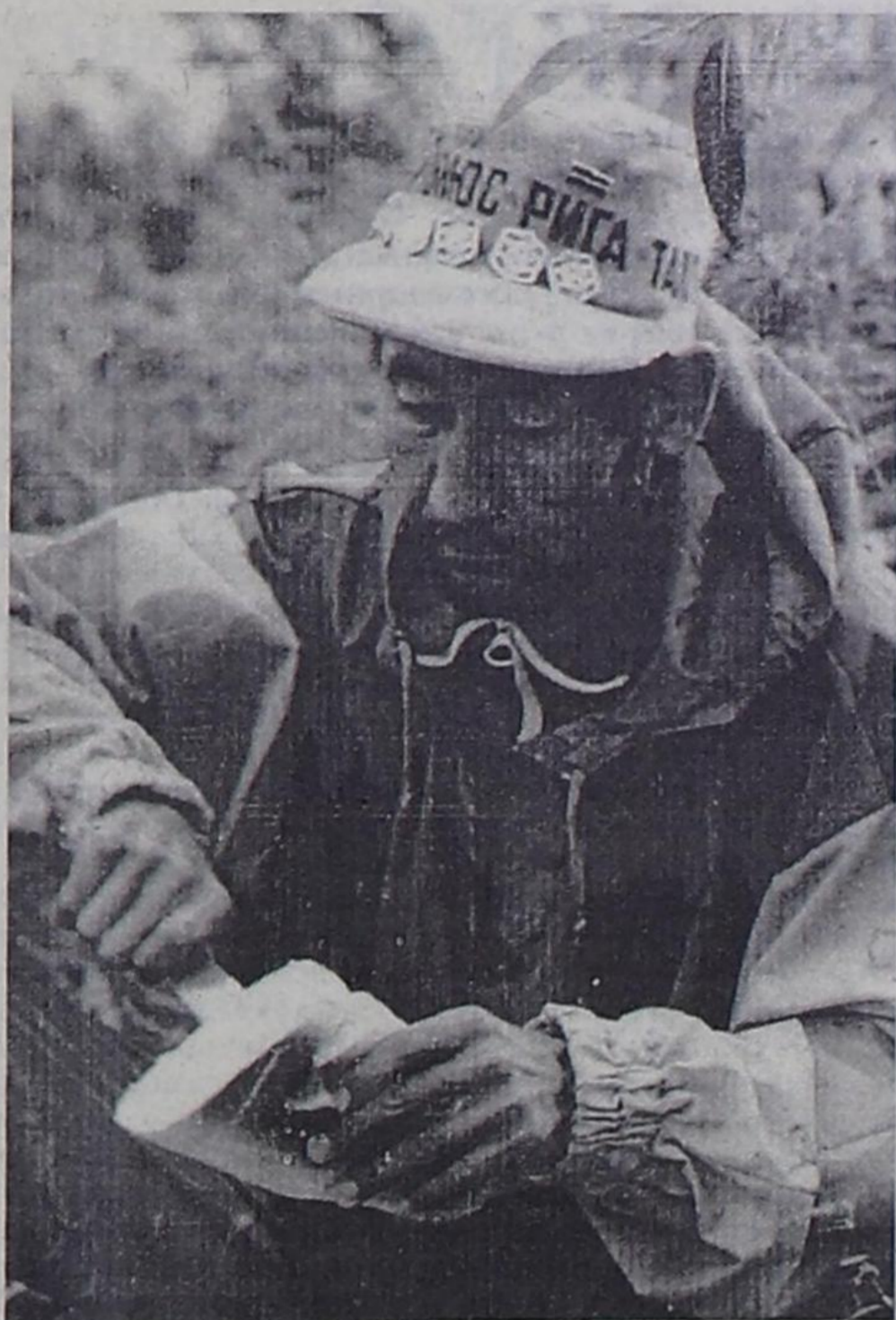
Чурттап азында аргыштырып турар автотранспортту хынаары база бистин хүдэлгезин болур. Мында байдал ындагы эки эвес. Бо чартык чылда чурттап азында чүк чөртүп турар 777 автомашины хынаарга, 1554 хажыдышкыны илереттинген. Даштыкы 133 машинанын чолаачылар хынаарга, 340 корум-чурум хажыдышкыны тодараттырган. Чурттар азында чүк сөөртүлгезинин чурумун хажытканы дээр 76 чүк сөөртүкчүзүн, 52644 рубльге торгаан.

1992 чылда тургустунганында бээр анализтер көөрге, бистин ажылывыстың адыры калбарып, не-мелде, харысаалга хүн келген тудум улгадып кел чидар. Бис кижилерни чүгө-ле торгаал-биле кезедип эвес, баш удуу сагынды-мыс, болуу-чогуур хемчег-лерни ап турар бис. Транспортка контролга күш-телерик, чолаачылардан негелдени шыгыратпас болза, оон түнелди каягы болурун эрткен чылгы автомашиналарга болган оозалондактар херечилеп турар болгай. Республика колдунда дугуй кырында чурттап турар болгай, кайнаар-даа шимчээр дээрге автотранспорт херек апаар. Ынчан кээрге, ол транспорт хойлуу езугаар орук шимчээшкынин бүгү негелдизингине дүүштүр кылдырган турар ужурут. Республиканын Транспорт инспекциязынын орук шимчээшкынин айыл чок чорууну күрүне инспекциязы база Күрүнеин үндүрүр инспекциязынын бир демниг ажилың түнелдинде автооурктарга, автотранспортка чангыс аай чурумну тургузуп ап болур бис.

Владимир Кызыл-Оол. РФ-тин Транспорт инспекциязынын Тывада салбырын даргазынын оралакчысы.

Чурукчу болгаш үе

КОЛДУУ-ЛА ШООДУГ ХЕВИРЛИГ

Шоодуг (карикатура) чурукчуруу чурукчу дээрле, "караа кескү, кулаа дыкы" кижилер мен. Педагогик билиглер сайзырады институтун национал культура болгаш эзу-чаңчылар кабинетин эргелекчи Оюн-оол Доктуевич САТТЫН чураан чуруктары колдуу шоодуг, бир-ле багай чүлдү эскергеш, ону чуруп көргүскени биле онзагай.

Ужурашкан, көргөн азы бүдүү бир-ле эпиг арганы ажылап чурааны биле онзагайланг, чоңа билигир болуп, харында чамдык улус болуп танып каар таварылганда, айыл тургустунуп-даа болур. Чурукчу чуга кол чүүл — болушкунушын, ол-ла хөвөр чоңа чедирери. Тозан чылдарда "демкраттар" эрге-чагырга дээш туржуп турар үеде Санкт-Петербургтун А. И. Гершен атыг чурулга институтунун доозукчу О. Саттын шоодугу чуруктары "Тыванын аныктары" солдугу унуп эгелээр, суд, прокуратура черлери элээн, дүвүрелди үндүргөн чүве. Ол чуруктары ам көөрге, амгы үе ол-ла хө-

вээр кылдыр көстүп турар. Ынчангы анык чурукчунун үени каш чыл бурунгаар көрүп турганы ол. Эрткен үени чүгле чуруктардан тода көрүп болур деп чүве кончүш. Оюн-оол Доктуевичинин 1993 чылда бодунун тырттырганы С. К. Токанын тураскалыгы "Токаинициатор", В. И. Ленинин тураскалыгы "Отец Гитлера" деп бижиктерни улуг үжүктөр биле бижип каан турганын тырттырып алгаш, тураскаал кылдыр шыгжап чорууру база-ла төөгү. Ол тураскаалдарга ындыг бижиктерни ийи-чангыс ол үенин "чалгынынга" алышкан кижилерин бижип турганын чамдык кызылчылар-даа көрбээн, билбээн чадавас. А чурукчунун "караа кескү" деп чүве ол-дур. О. Д. Сат Тывага "Хараачыгайлар" чадаг-терге клувун тургузуп, элээди оолдар, кыстары төрөн черинин бойдузун өөренири биле Тожу, Мөңгүн-Тайга, харын-даа Литва, Латвия, Эстония чедирип, ниитизи биле 800 км. эрткен Тыва Республиканын күрүне туугуну чурук каасталганын кылыр талазы биле чурукчулар аразынга мөөреге ол тилекчи болган чурукчу башы бо хунерде юбилейин эрттирип турар. Ынчангаш "Карандажынн бажы ам-даа чидиг" болурун күзөлдүс.

Светлана ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: О. Сат Стамбул хоорайнын ниити хевирин чуруп тургаш, дыштанып турган үези; чурукчунун "төгчөглекчилер" деп ажылы.

Кожууннарда база

Кызыл хоорайнын башкыларынын ажыл соксадышыкыны уламчылавышаан. Ноябрь 15-те болган стачком хуралынга башкылар онзагай чугаа болуп боор деп манап турганын. Ынчалза-даа оларнын күзели бүтпээн. Ынчангаш ажыл соксадышыкынын уламчылаарын шиттирлээр. Негелдерин долузу биле чедип алыры биле юридиктиг бүгү дистанцияларга чедерин шиттирлээр.

Хоорай школаларынын башкыларынга республиканын кожуун, суурларынын башкылары база катчып эгелээн. Дүүн редакцияже Сүт-Хөл кожуунун башкылары шак-ла ындыг дөмөйлөшкөк негелделерлиг ажыл соксадышыкынын эгелээнин телефон биле дыннаткан. Ноябрь 15-тен эгелеп кожуунун школаларында кичээлдер соксаан. Тыва Республиканын Өөредилге яамызынын сайыды Владимир Донгак тыва телевидение дамчыштыр республиканын башкыларынга тайылбыр кылгаш, Чазак болгаш Күрүне Думазынын депутады Галина Салчак башкыларнын негелделерин хандыраары биле болур чогуур ажылдарны чоруруп турарын чугаалап, байдалды улам нарыдатпайн өөредилгени эгелээр башкылардын дилээни. Башкыларнын боттары биле, стачком кежигүннери биле удуур-дедир көржүп алгаш, ажы-биле чугаалажыр аргазы чок болганы ол ирги бе?

Бистиң корр.

Командировкага кашты төлээрил?

Россия Федерациязынын девискээринге командировка чарыгдалдарын төлээр нормаларга эскерилге дугайында № 57н дугаарлыг дужаалды РФ-тин Саң-хөө яамызы 1999 чылдын август 13-те үндүргөн. Ында айтыканы болза:

- 1. Өртөктөр индексинин эскерилгенин холбаштыр, Россия Федерациязынын Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле дугурушкар, Россия Федерациязынын Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле дугурушкар, Россия Федерациязынын Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле дугурушкар, Россия Федерациязынын Куш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы биле дугурушкар.

Бистиң корр.

Төгү демделдеринден

УРЯНХАЙ КЫЗЫГААР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Улуг күрүнелерин чер-девискээр хунаажышкынары биле холбашкан чурттар аразынын харылзаалары XIX вектин төңүзүндө — XX вектин эгезинде чиордигленген. XIX вектин төңүзүндө урянхай кызыгаар айтырынын шиттирлээринде империалистиг чөрүлдээр салдар чедирген. Орус садыг болгаш сайгарлыкчы капиталдын база тараачын эжелдигин күштелгени биле Россиянын Тывага сонуургалы улгаткан, оон уламдан урянхай крайга хамаарыштыр Россияны Кыдатка негелде кордалы илергеп апарган.

Орус-тыва харылзаалар дугайында баштайгы төөгү демделелдери XVII векке хамааржыр. Хемчик хем чоогунга көжүп чоран мунгал алдын хаан Кун-Тайжиден Россиянын ара-албатызын болурун дугайында бады-дангыракты орус элчин Валерий Тюменец 1616 чылда хүлээп алган. Убса-Хөл болгаш Тес-Хемнин кавызынга көжүп чоран чаа алдын хаанын Россиянын ара-албатызын болурун дугайында 1636 чылда бады-дангыраа шынзыттыган. XVIII вектин эгезинде урянхай край Цинь империянын составына кирген. Орус-кыдат, Бурич болгаш Кяхта керээлер езугаар Россия биле Кыдаттын кызыгаарын урянхай крайны таварыш тодараткан. Ук кызыгаар Арунш хемден Саян сынын таварыштыр Шайбин-Дабата арт кырынга чедир чоруткан. Кяхта суурдан Шайбин-Дабата кызыгаарга чедир кызыгаарнын 24 демдээн тудуп тургускан. Айттынган керээлер езугаар алгаш, Тыва ынчан Цинь империяже кирген Богда-Хаанын албандүжүлгезинче шилчээн болгаш кыдат чыгырга тургузуг апарган. Улаастайнын шериг командири урянхай крайны 1757 чылдан бээр чагырып турган. Крайнын амбын-нояны болгаш беш кожуунун: бээр, жи, Даа (Хемчик), Оюннар, Салчак, Тожу ноянаары анаа чагырып турган. Кожууннар сумуларга үстүнгөн. Урянхайнын чагырга системасы Моолда дег. (Е. А. Белов, "Моол-орус-кыдат харылзаалар биле холбашыл (1911-1914) Урянхай крайнын чугула айтырыглары". Восток. № 1, 1995, 57-ги арын).

Кыдат бодунун кызыгаар доскууларын Танды-Ууланын мурнуу ыгылдарынга, орус таныныл болуктерин Саян сынынга тургузуп алган. Тыванын улуг девискээри кайы-даа талага хамаарышпас апарган. База бир демделексеңчи чүүл. Бурич — Кяхта керээни езугаар алгаш, "Сонгу чүкче аккан хемнер бүгү адырлары биле Россияга, мурнуу чүкче аккан хемнер Кыдатка хамааржыр" (А. Баранов, "Урянхай айтырыг", Харбин, 1913). Тургустунган кызыгаар чүгле саазын кырында арткан. Чүге дээрге кызыгаарнын, хемнерин уун тодаратпаан, кол хем Енисейнин үстүү бажында Бин-Хем сонгу чүктен мурнуу, өскези — Каа-Хем чөөн чуктен барын чүкче аккан бооп турган.

"Сонгу чүк Россияга, мурнуу чүк Кыдатка" хамааржыр дээн тодаргай эвес байдалдар, Кыдаттын бодунун доскууларын Танды-Ууланын мурнуу ыгылдарынга, Россия — Саян сынынга тургусканы — хостуг девискээринин бар болуп турарын урянхай айтырыга Россиянын эрге-ажыктарын кодуреринге чедир берген.

Орус-кыдат кызыгаар шуугумунга хостуг, кайы чок садыглажышкынын чорудар талазы биле орус-кыдат керээ Пекинге 1860 чылда чардынган. Садыглажышкынга таарымчалыг кызыгаар ажыттынарга Тываже орус садыгчылар хөйү биле кээп эгелээр.

XIX вектин 60 чылдарындан бээр урянхай крайга орус тараачынар көстү берген. Эн баштай кошкенерин аразында эрге-чагыргаларга, православ хүрээ-хиикте итестүрдүргөн Сибирь чурттуг старверлер турган. Бир эвес XIX вектин 2-ги чартында Россиянын даштыкы политиказынын төвү Балканнарже болгаш

таа Азияже уланган болза, XIX вектин төңүзүндө ол Ыраккы чөөн чүкче уланган. Ол девискээрге онза кичээнгей салганы таварылга эвес. Чөөн Сибиринин болгаш Приморьинин кончүг улуг девискээрин ажил-ишке хаара турдарга россия капиталыгке перспективаны ажыткан. Ук черлеринин байлак бойду курлавырлары Россияга аажок улуг орулганы бере бээр билдинген.

Оон биле чергелештир "урянхай айтырынга" Россиянын политиказы каш-даа языланган, ук регионга империалистиг чөрүлдээр база чидигленген. Демделеттинген эргилде Россияны чаа стратегтиг планын ажалдап кылырынче албадан. Урянхай крайны Моолга, Кыдатка салдар чедир стратегтиг туруш (плацдарм) кылдыр көрүп турган.

Көпсу-Хөл — Минусинск — Саян сыны — Сафьяновтун хонаш-турлаа — Улангом дамчыштыр россия шериг эртер орук туудун кылырын планнаттырган турган. Япониянын Кыдатке шериг халдашыкыны биле ул планнын белеткей база капсырашкан. (Р. М. Кабо "Тыванын төөгүзүнүн болгаш экономиказынын очерктери" М. Л., 1934). Ынчангаш Кыдаттын "камгалакчызы" ббоп турган Россия хары угда Кыдатке тыддан шаап халдаарын планн белеткей турган. Кыдаттын хөй девискээрлерин ежелеп алыр дээш, Россия империалистиг өске күрүнелерини анаа быжыгып доктарынга шаптыктап турган.

Япония биле чедишкчин чок дайын сөөдүнде, Манчжуриядан орус шериглерни 1906 чылда дедир үндүрүп турар үеде, Кыдаттын Россия биле харылзаазы оранчок баксыраан, ол бодунун ээлчегинде Тыванын Россияга хамаарылганын база салдар каткан. 1906-1910 чылдарда турган чамдык барымдаларын ап көөрге, Кыдаттын деткип турганы урянхай эрге-чагыргалар Россияга удурланышкынын эгелээр бооп турар, ол өйде Россиянын Чазаа "урянхай айтыгы

"Пекинге миссия" Д. 461, 138-139 арын).

Россий империянын Урянхай крайга хамааржып турарын дугайында айттырыгы Кыдатка өөскүп эгелээн Синьхай революция биле холбаштыр Министрлер чөвүлелинин хуралында 1911 чылдын ноябрь 21-де чугаалажып көргөн. Ук айтырыгы Министрлер Чөвүлели үр чугаалажып көргөн, ону бир яны турушка алган. Бир эвес урянхай айтырыгны идепкейлиг шиттирлээр болза, даштыкы күрүнелер Россияны соора биле бээр; Кыдатта революцияны ажылап, Урянхай крайны орустар ежелеп апты деп болур. Министрлер Чөвүлелинин демделээни болза, Урянхай крайга Россиянын юридиктиг эргелери чок. Ынчалза-даа орус ара-албатыны Тываже хөйү биле көжүрүп кирир. Крайга 400 муң кижилер сынып болур. Бир кижиге 50 ончук чер онаажыр. Ол ара-биле Урянхай крайга орус салдары тургузар.

Кыдатка 1911 чылдын ноябрь-декабрыда революстуг болушкуннар соон дарый Даштыкы Моол (Халка) хостуг бот-догунаашкынын чарлаан. Ол болушкун тываларга улуг салдары чедирген. Олар 1921 чылдын февралда Тыванын девискээринге садыг-саймаалыг кыдат садыгчылары үндүр сывырыпкан. 150 чыл үргүлүзүз кыдат эрге-чагыргалар хосталган соонда Урянхай крайга бот-догунаашкын дугайында айтырыг туруп келген. Тыванын боттускайлан болур, даштыкы политика чорудар арга-шнээ турбаан. Ынчангаш Россияга-даа, Моолга-даа эз көрүшкун манаан хоргадалга ол келген. "Урянхай айтырыг" шак ында тургустунган. Тывалар боттары дузаны Россиядан эвес, Моолдан дедир турган. Салчак болгаш Тожу кожууннарнын нояны Уруга база хары угда Чжалханза-Хутхете-Цаскатухан аймактын шыраак болгаш бедик ат-алдарлыг ламазынга аймактын Уруга Богда-Гэгээнинни ара-Комбу-Доржу амбын-ноянга

батызы кылдыр хүлээп алыр талазы биле дилег кылган. Россияже чүткүдүп турар ара-албатынын хомудап турарын, ийи кожуунун Халкага каттыжарынга оон удурун дынаткан.

Ынчалза-даа сөөлдүндө барып тыва чагырыкчылар Россияже көрнүп, хоргадалга хүлээп алырын дугайында дилегни россия императорун адынга чоруткан.

Россиянын Тывага протектораты (күштүг күрүненин кошкак курунени езу барымдалап камгалап хайгаараары) 1912 чылдан бээр чоруту тургустунуп орган. Россия политика ол уг-биле чоруп, "урянхай айтырыгын" чугула херекке ап көргөн.

Тыва чагырыкчыларнын хаан чазакка албан езузунун дилегтерин делегей эрге-хоойду үндөинерин барымдалап Тывага 1914 чылдын июнда Россия протекторатын чарлаан, бодуну деп турган черни "чаа" область деп дегелерпейн, анаа-ла "бодуну хоолууче" эгилди алган. (С. М. Шостакович "Танды-Тыванын эрткен болгаш чаа политиктиг тургузу болгаш делегей байдалы" — Иркутск, 1929 ч.).

Ынчангаш "Урянхай айтырыг" 1914 чылда Россиянын талазынче шиттирлеттинген, Урянхай крайга россия протекторат чарлаттырган. Орус бодуурлелеринин болгаш чурттакчыларын, бир талазында, көстүп келгени тургузуунун талазы биле феодал-патриарх харылзаалардан оранчок депшигелиг капиталистиг үе-чаданын эге демделери болу берген. Эске таланында, орус чер ажил-агынын хостулдеси, ол ышкаш садыг болгаш өнчү-хөреңги капиталы орустар болгаш тываларны харылзааларны чидигдендеринге чедирген. Ниитизи биле алгаш, Тыванын Россияга каттышканы садыг-экономика, культура харылзаалары XVII векте эгелээр Россия биле Тыванын араалжыгызынга чаа күштүг агым болган.

Айлана БУМБАЖАЙ. МКУ-нун күрүне төөгүзүнүн кафедрасынын аспиранты.

ШЫН КЫЗЫЛ ХООРАЙ, Красноармейская, 100, индекс 667000. РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчур. РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. СОЛУН КЕЛБЕЙН: барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92. КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдес — 3-39-15; Медээлер албаны — 3-34-98; Бухгалтерия — 3-41-16; СОЛУН НЕГЕЛЭЯДА УШ КАПАЛ ӨНЕР: Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 3600. Чыгы 80. АТАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тывакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. СОЛУН Россия Федерациязынын Парладала болгаш массалиг информация чепсектеринин талазы биле хойлудуудалганын чоруудалганыга контроль болгаш бүрүткелтинген. Тыва девискээр эргелелиг бүрүткелтинген. Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. Сокунда парламалыг материалдарын авторларнын бодаалары редакциянын туружу биле дүшпейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, диннадылары дээш авторлар боттары харылаар.